

כתובת יהודית חדשה מבריניקי שבקירינאיקה

מאת

ש. אפל באום

הכתובת, המשמשת נושא למאמר זה, נתגלתה בבנגאזי של קירינאיקה בשנת 1938. ביוני 1954 הואיל מר ר. ג. גודצ'יילד, הממונה על עתיקות קירינאיקה, לשלוח לי את צילומה, והריני מודה לו בזה על אדיבותו*. מר גודצ'יילד ביקשני לא לפרסמה בכתב־עת מדעי, הואיל והוענקה לאחרים הזכות לכך. הסתפקתי אותה שעה בכתיבת סקירה כללית על תוכן הכתובת בעתון יומי¹. מאז חלפו למעלה מחמש שנים, והכתובת לא ראתה — לפי מיטב ידיעתי — אור. במסיבות אלו איני רואה עוד טעם להשהות את פרסומה של תעודה זו, שנודעת לה חשיבות מיוחדת לתולדות יהודי בריניקי הקדומה.

לפי תיאורו של מר גודצ'יילד נמצאה הכתובת בשנת 1938, בשעת חפירת היסודות לפאלאצ'ו מגנצה בווייה רומה (כיום שעריה עמר מוכתר). סמוך לבאנק "מיצר". הנקודה היא 300 מ' בקירוב, מצפון־מזרח לנמל הנוכחי. העיר הועתקה לסביבה זו מאתרה הקודם, בקרבת אגמי־המלח מצפון־מזרח לעיר המודרנית², בתקופה ההלניסטית, ובימים ההם, כנראה, הוחלף שמה הקדום אוספרידס או אוספריטאי³ בשם בריניקי, לכבוד בת מגס, אשתו של תלמי ג'. מתוך הבדיקה המדוקדקת של התצלום מתברר, שלוח־האבן היה קבוע בין שני קירות; ומכאן יש להסיק, שנתגלה בתוך שרידיו של אותו

* תודתי נתונה גם למר י. לנדאו על עזרתו בעריכת הטכסט היווני של הכתובת.
1. Jewish Democracy in Nero's Cyrenaica, *Jerusalem Post*, July 16, 1954, p. 6

2. R. G. Goodchild, *Antiquity*, XXVI, 1952, pp. 208 sqq.

3. Εὐεσπερίδες — Herod., IV, 171, 204; Εὐεσπερίται — *Bull. de la Soc. Royale d'Archéol. d'Alex.*, 1951, pp. 132—143; Ἐσπερίδες — Scyl. 106, 109 etc.; Βερενίχη — Ptol. *Euerg.* ap. Athen., 2, 84; Strabo, 17, 3; Ptol. 4, 4 etc.; C. E. Breccia, *Iscr. Grece e Latine*, 1922, n. 149

בניין קדום, שלשמו הותקן. מאחר שהכתובת מוקדשת למלאכת־השיפוץ או לבנייה מחדש של בית־כנסת, הרי אפשר לציין, שהשרידים היו של בית־כנסת זה עצמו. הודות לממצא זה נקבע גם מקום בית־הכנסת של יהודי בריניקי במאה הראשונה לספּה"נ³א.

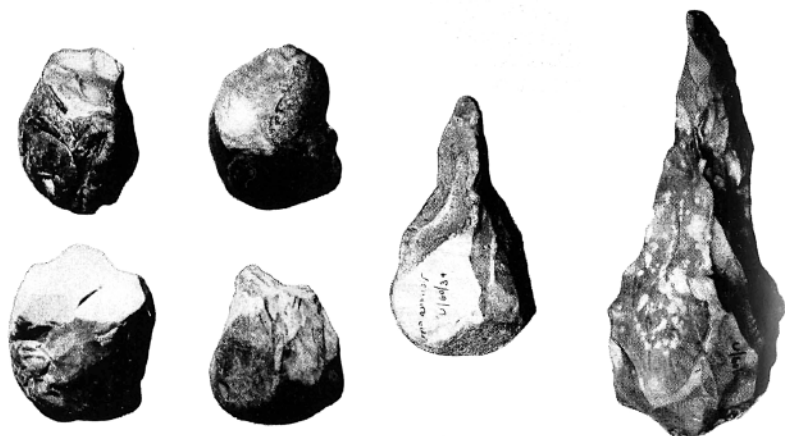
אין בידינו פרטים על ממדי הלוח או על גודל האותיות של הכתובת. בכתובת נאמר, שהאבן עשויה שיש מפארוס. היא שבורה למטה, וקשה להעריך את מספר השורות החסרות. בצד ימין מופיע טור שני של שמות תורמים, המסתיים בשורה ה־13, ואילו סך־הכל השורות שנשתמרו בכתובת בצד שמאל הוא 20. יש אפוא יסוד להניח, שלא הרבה שורות אבדו למטה.

סגנון האותיות אפייני הוא לאמצע המאה הראשונה לספּה"נ בקירינאיקה, והבקי באפיגראפיה המקומית לא יתקשה לקבוע את תקופתו, אף בלא להסתייע בתאריך Νέκωνος Κλαυδίου κτλ. — LB — הפותח את הכתובת, שהוא אחד בדצמבר (Χοιαχί ε') לשנת 56 לספּה"נ. טיפוסית היא במיוחד צורת האותיות ω, ρ ו־⁴. בניגוד ללשון המנופה והמדויקת, בדרך־כלל, של שתי הכתובות היהודיות הידועות מכבר מבריניקי (R. Et. Gr., LXII, 1949, 281) לוקה כאן הטכסט בכמה שגיאות או באי־עקיבות של כתיב, למשל: בשורה 3, τῆ συναγωγῆ; בשורה 4 תוקן ἐπιδόντος ל־ἐπιδόντες (וצריך להיות: ἐπιδόντας); בשורה 12 מופיעות בצמוד הצורות Ἡρακλείδης ו־Ἡρακλαίδου; בשורה 16 Ἀντίγον(ος); בשורה Δωσειθέου, לעומת Δωσιθέου בשורות 13, 14; בשורה Ζωσιμητεῖς 11. בשורה צורת האותיות כאן היא גסה יותר מזו שבשתי הכתובות הנ"ל; ואפשר לומר, שבדרך־כלל טבועה כתובת זו בחותם עממי יותר מהן (לוח ח', 2).

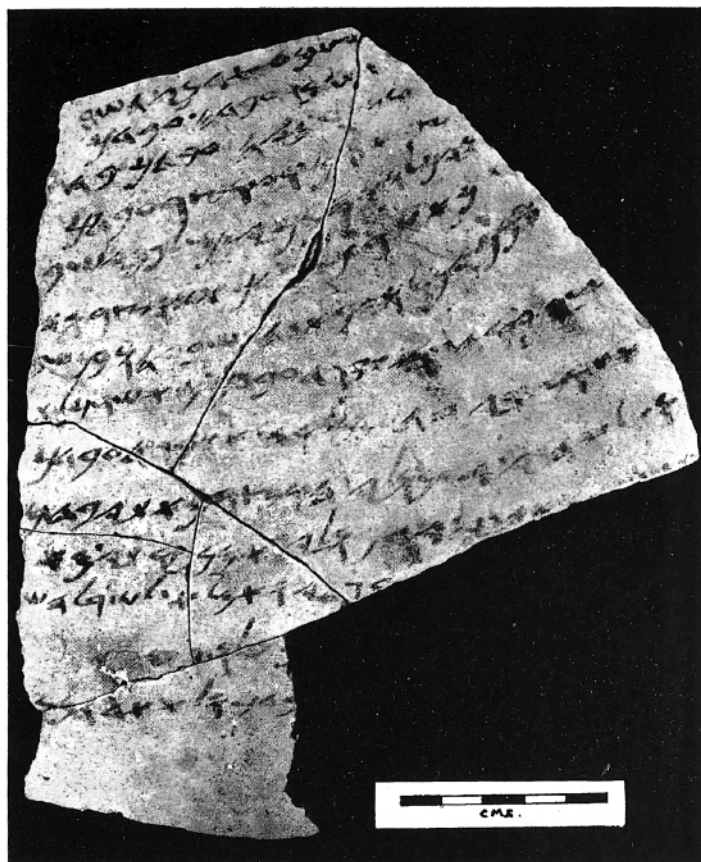
3א. בעניין הקמת בתי־כנסת בקרבת חוף־הים—השווה: יוסף בן מתתיהו, נגד אפיון, 11, ד, לג, קדמ', XIV, י (258)—סארדיס; דילוס — E. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*, II, 1954, 71—75
4. דומות מאוד בסגנונם לסגנון הכתובת הנדונה הן אותיות C. I. G., III², 217, Smith & Porcher, *A History of the Discoveries at Cyrene*, (67 לספּה"נ); S.E.G., IX, (65/6 לספּה"נ) 24, no. 115, p. 1864; (אבן־גבול מקיריני; 59 לספּה"נ) S.E.G., IX, 352; ציון, יט (תשי"ד), עמ' 44, מס' 20 (מצבת־קבר יהודית מאפולוניה משנת 61 לספּה"נ).

1. שטח החפירות, מדרום-מערב לתל-עובדיה

2. טיפוסי הכלים שנתגלו בחפירות

1. המכתב העברי אל השר

2. הכתובת: "לחשביהו בן יא..."

[למאמרו של י. גזל]

1.

2.

1-2. כתובות נבטיות מעבדה

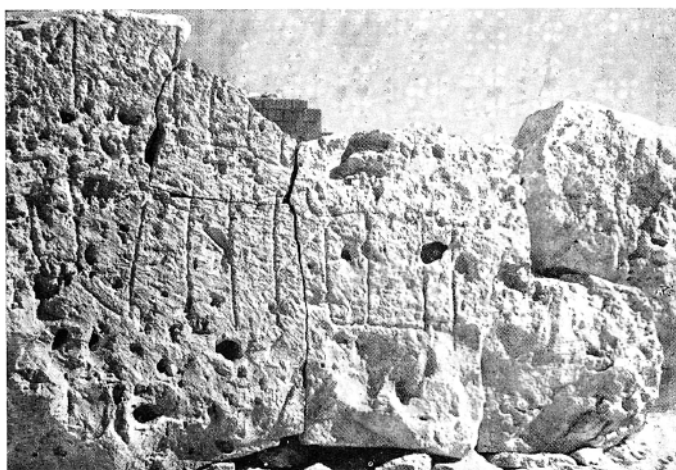

3. חפצי'אבן בצורת שוקת

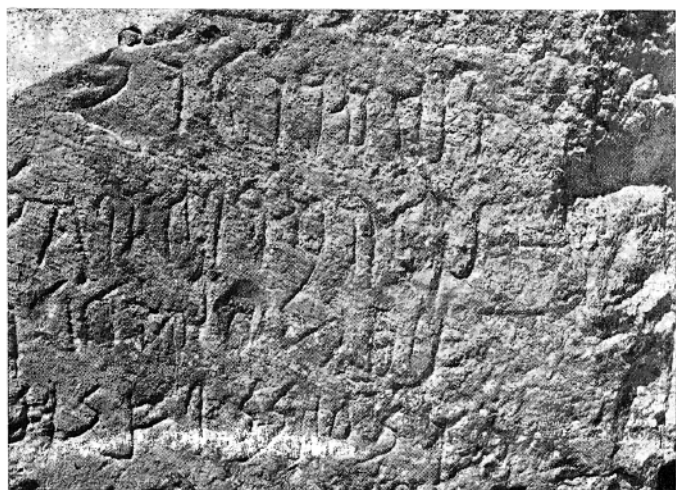
[למאמרו של א. נגב]

.1

.2

.3

1. התיאטרון הרומי בבית-שאן, שטח מושבי הקהל עד הבמה

(צילום : א. וולק)

1. התיאטרון הרומי בבית-שאן, איזור השער המערבי (צילום: א. וולק)

2. כתובת יהודית חדשה מברניקי שבקירינאיקה

[למאמרו של ש. אפלבו]

- Λβ Νέρωνος Κλαυδίου Καίσαρος Δρούσου
 Γερμανικοῦ Ἄυτοκράτορος Χοιάχι ε' (vac.)
 ἐφράνη τῆ συναγωγῆ τῶν ἐν Βερνεικίδι
 Ἰουδαίων τοὺς ἐπιδιδόντος εἰς ἐπισκευ-
 5 ἦν τῆς συναγωγῆς ἀναγράφαι αὐτοὺς εἰστί-
 λην λίθου Παρίου (vacat)—Ἀλέξανδρος
 Ζηνίων Ζωΐλου ἄρχων <2' Εὐφράνορος <ε'
 Εἰσίδωρος Δωσειθέου ἄρχων <2' Εἰσιδώρα
 Δωσειθέος Ἀμμωνίου ἄρχων <2'
 10 Πράτις Ἰωναθα ἄρχων <2' Σεραπίωνος <ε'
 Καρνήδης Κορνηλίου ἄρχων <2' Ζωσιμήτερ
 Ἡρακλείδης Ἡρακλαίδου ἄρχων <2' Πολίω
 Θαλίαρχος Δωσιθέου ἄρχων <2' Πόλων <ε'
 Σωσίβιος Ἰάσονος ἄρχων <ι' Δωσιθέου <ε'
 15 Πρατομήδης Σωκράτου ἄρχων <ι' (vacat)
 Ἀντίγον(ο)ς Στρατώνος ἄρχων <ι'
 Καρτισθένης Ἀρχιαιερεὺς <2'
 Λυσανίας Ἀυσανία <κε'
 Ζηνόδωρος Θεοφίλου <κη'
 20 Μάριον [ν 7] ο υ ς <κε'

הכתובת מזכירה את שמות חברי הקהילה (הִי συναγωγή) היהודית בברני-
 ניקי, שתרמו מכספם לתיקונו או לשיקומו של בניין בית־הכנסת. שאף הוא
 מכונה הִי συναγωγή. נשתמרו השמות של חמישה־עשר גברים ושל שלוש
 נשים, ובכלל הגברים מופיעים עשרה ארכונטס, היינו, פרנסי הקהילה. רובם
 הגדול של שמות חברי הקהילה ושל שמות אבותיהם הם יווניים טהו־
 רים; עבריים הם: Ἰωνάθας (שורה 10) ו־Μάριον [ν] (שורה 20). בהחלטת
 הארכונטס לכבוד מ. טיטוס⁵ נזכר שם עברי אחד בלבד; בהחלטתם לכבוד
 דקמוס ואלריוס⁶, במידה שנשתמרו השמות, אין אף שם עברי אחד (גם Σίμων
 הוא שם יווני). לעומת זאת מופיעים ברשימה של הכתובת החדשה כמה
 שמות יווניים, שהיו שכיחים מאוד בקרב יהודים בתקופות ההלניסטית

C.I.G., 5361 .5

C.I.G., 5362 = Rev. Et. Gr., LXII, 1949, pp. 281 sqq. .6

הרומאית; כאלה הם: Δωσίθεος (פעמיים), Ἰάσων, Εἰσίδωρος (השווה: Ζωσιμητερος, שורה 8), Ἀλέξανδρος, Θεούφιλος. קרוב לוודאי, ש-Εἰσίδωρα (שורה 11) הוא תרגום המלים "אם כל החיים", היינו, חוה⁶. מעניין הוא גם עצם הרכבם של השמות היווניים: לא פחות משנים-עשר מתוך שלושים וחמשת השמות שבכתבתנו זו רשומים גם בקיריני כשמות נכריים, או בכל אופן כשמות של אנשים, שאין סיבה לראות בהם יהודים, בתקופה שבין המאה ה' לפסה"ג למאה ה'ג' לספה"ג. פירוש הדבר, שאלה הם שמות קירינאיים רגילים, ואף אפייניים. כשמות קירינאיים מובהקים אפשר לציין את Εὐφράνωρ, Πρατομήδης, Καρνήδας⁷. לעומת זה שכיחים מאוד השמות Ἀμμώνιος ו-Σεραπίων גם במצרים. מתוך עובדות אלו ניתן להסיק, שבהרכב השמות משתקפת במידה מסוימת השפעה מטמיעה לא רק של התרבות היוונית בכלל, אלא גם של הסביבה הקירינאית בפרט. מן הראוי לציין, ששבעה מהשמות הרשומים כאן נזכרים גם בכתובות יהודיות במקומות אחרים בקירינאקה, שהם אפולוניה ובעיקר טויכירה⁸ (Ἀλέξανδρος, Δωσίθεος, Εὐφράνωρ¹⁰, Λυσανίας¹¹, Μάριον¹²). כן מופיעים שניים משמות אלה גם על C.I.G., 5361 מברניקי, והם: Εὐφράνωρ ו-Στράτων. אפשר נמנים הם עם בני אותן המשפחות המיוחסות, ששימשו במשך דורות כפרנסי העדה, ועל-כן חוזרים אותם שמות גם בכתבתנו כאן.

מעניין הוא השם Καρχσθένης Ἀρτιαερέυς (שורה 17). נראה הדבר,

6. א. אשתי הפנתה את תשומת-לבי לדבר, והריני מודה לה על כך.

7. השמות הבאים, הנזכרים בכתבתנו, מופיעים כולם גם על אסטילה מקיריני העיר, שעליה חרוטה רשימה ארוכה של תורמים לאי-יהודים מן המאה ה'א' לפסה"ג: Καρνήδας, Εὐφράνωρ, Λυσανίας, Ἀμμώνιος, Ἰάσων, Πράτις, Πρατομήδης, Ζώϊλος, Θαλίαρχος, Καρτισθένης, Στράτων, Ἀλέξανδρος. כתובת זו עדיין לא נתפרסמה.

8. ציון, יט (תשי"ד), עמ' 44, מס' 19 (אפולוניה; המחצית השנייה של המאה ה'א' לספה"ג).

9. C.I.G., 5326; S.E.G., IX, 440, 455, 636, 637, 642, 670, 675, 682.

כולם בטויכירה.

10. C.I.G., 5204; S.E.G., IX, 650, 684. — (טויכירה).

11. S.E.G., IX, 588, 695. — (טויכירה).

12. ציון, יט (תשי"ד), עמ' 44, מס' 20, שורה 4 (אפולוניה; שנת 61 לספה"ג).

שמוצא החלק השני של השם Ἀρχαίερεός הוא מן השורש αἰρέω¹³ (חטף), אך מסתבר, שגותן השם התכוון להזכיר לאוזן את המלה ἀρχαίερεός (כזהן גדול). ושמא היה יהודי זה מזרע הכהנים? באחת השנים בין שנת 60 ל־70 לספח"ג הוצא להורג בקיריני הכהן הגדול ישמעאל בן פאבי¹⁴. פרופ' א. שליט העמידני על העובדה, שמשמעותו של השם Ἀρχαίερεός מתאימה למה שנאמר במקרא על ישמעאל, כלומר: פרא־אדם, שידו בכל (בראשית יב, טז)¹⁵. יש לשים לב לכך, שאותו שם מופיע במקום נכבד ברשימת התורמים, היינו, כראשון לאחר שמות פרנסי הקהילה.

אפשר לעמוד ביתר בהירות על מובנה של הכתובת מתוך השוואת תכנה ואפיה עם אלה של שתי הכתובות היהודיות הידועות מכבר מבריניקי. כלומר, C.I.G., 5361 (שנים 13—24 לספח"ג) ו־C.I.G., 5362 (שנים 8—6 לפסח"ג, בקירוב). להלן נציין את שלוש הכתובות, לפי סדרן הכרונולוגי, ע"י האותיות א (C.I.G., 5362), ב (C.I.G., 5361) ו־ג (הכתובת החדשה היא משנת 56 לספח"ג).

נעמוד תחילה על עניין פרנסי הקהילה. בכתובת א רשומים השמות של שבעה ארכונסט בלבד; ב־ב — תשעה; ו־ג — עשרה. קשה להניח, שהמספר הגדל והולך במרוצת־הזמן מקרי הוא; מסתבר, שמקורו בגידולה של הקהילה. מובן מאליו, שעובדה זו כשלעצמה אין בה כדי להוכיח, שבחירת פרנסי הקהילה היתה מבוססת על שיטה דימוקראטית; אך היה, כנראה, תיאום בין מספר חברי העדה למספר נציגיה; ולאור מקרה זה ודאי אין לדבר בפסקנות על מבנה הבלתי־דימוקראטי של כל קהילות ישראל בעולם ההלניסטי והרומאי¹⁶. עכשיו נדון בשמו של הגוף המחליט בעניין חלוקת הכבוד לתורמים והקמת הלוח. לשון שתי הכתובות א ו־ב היא: ἔδοξε τοῖς ἀρχουσιν καὶ τῷ πολιτεύματι, ואילו הכתובת ג פותחת במלים: ἐφάνη τῷ συναγωγῆ; ובמִי־דה שהאבן נשתמרה אין בה כל זכר ל־πολίτευμα, אף־על־פי שהארכונסט

13. השווה: A. Ficke, *Griechische Personennamen*, 1874, p. 99

14. יוסף בן מתתיהו, מלח', VI, ב, ב (114).

15. ראה על אפיו של ישמעאל: יוסף בן מתתיהו, קדמ', VIII, ח (181); תוס', מנחות, יג, כא; פסחים, נו, ע"א; י. קלוזנר, היסטוריה של הבית השני, חלק ה, תשי"ט, עמ' 25.

16. השווה: א. צ'ריקובר, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, I, 1957, 9—10.

n. 25; idem, *Hellenistic Civilization and the Jews*, 1959, p. 303

עומדים בראש הרשימה. אפשר נעוצה הסיבה לעובדה, שהחלטה לא נתקבלו על-ידי הארכונסט בלבד, בכך, שאף הם נמנו עם התורמים, ועל-כן לא יכלו להיות המוקירים תודה לעצמם, והחלטה על כך היתה בידי כל ה-*συναγωγῆ*. אמנם גם מתוך השערה זו אין להסיק משום-מה מדובר כאן על ה-*συναγωγῆ* ולא על ה-*πολίτευμα*, ככתובות א ו-ב. אף הטענה, שהיה זה בית-כנסת אחד בלבד בין כמה בתי-תפילה של העיר, והארכונסט היו ממונים על מוסד זה, אינה מתקבלת על הדעת לנוכח ניסוח המלים (שורה 3—4): *τῆ συναγωγῆ*: *τῶν ἐν Βεργεικίδι Ἰουδαίων*. לפיכך אנוסים אנו להניח, שבין השנים 13—24 לבין שנת 56 לספ"ה נחל שינוי מסוים במבנה החוקתי של קהילת יהודי בריניקי. אפשר היה קשור שינוי זה בגידול מספר בני העדה בעיר. גם ההבדל המובהק בין סגנון הכתובות א ו-ב לבין זה של הכתובת ג מעיד על תמורות במבנה הקהילה ובמסגרת פעולתה¹⁷. יש יסוד להשערה, שבינתיים בטל קיומה של ה-*πολίτευμα*, אך אין היא בגדר ודאות. אין גם בטחון מוחלט בדבר, שהחוקה החדשה היתה דימוקראטית יותר מן הקודמת. אם כי צורת הביטוי *ἐφάνη τῆ συναγωγῆ* ניתנת להתפרש ברוח זו. כן איננו יודעים כיצד השפיעו השינויים המשוערים על שאר המוסדות של יהודי העיר. לדעת החוקרים Roux¹⁸, יש ללמוד מתוך הכתובת א, שליהודי בריניקי היה אמפיתיאטרון מיוחד לאספותיהם, ומבנה זה תוקן ונצבע מחדש, בהתאם לכתוב, על-ידי בעל החלטה, הוא דקמוס ואלריוס דיוניסיוס, בין השנים 8 ל-6. קפוטו ניסה להפריך דעה זו¹⁹, אך כדאי לצטט כאן את הדברים במסכת שבת קנ: "הולכין לתאטריות ולקרקסאות ולבסילקאות לפקח על עסקי רבים בשבת". יש להשוות לכך את השורה 16 של הכתובת א ואת השורה 24 של הכתובת ב: *καθ' ἐξάστην σύνοδον*, כלומר, שיהודי בריניקי נתכנסו בכל עצרת—כנראה באמפיתיאטרון²⁰. קשה להניח, שהיהודים

17. יש להעיר, שהצורה *Βεργεικίς* המופיעה בכתובת (שורה 3) שימשה ודאי לציון כל תחום העיר (*ἡ χώρα*), ולא של העיר בלבד.
18. *Rev. Et. Gr.*, LXII, 1949, p. 290.
19. *Rev. Et. Gr.*, LXVIII, 1955, pp. 283 sqq.
20. H. Hatch & H. A. Redpath, *Concordance of the Greek*: השוה: *Septuagint*, 1897, s. v. *σύνοδος*; יוחנן מאנטיוכיה (9, 1, 2, Müller, *F.H.G.*, V) — ראונה; יוסף בן מתתיהו, קדמ' xiv, ח (216) — סארדיס.

היו קובעים את מצבותיהם באמפיתיאטרון של העיר, ואף חולקים כבוד ליהודי שתיקן וצבע מבנה זה, אילו היה הוא נכס כללי של העיר ולא מבנה מיוחד שלהם. אמנם איננו יודעים, אם היה מבנה זה קיים בשעת חקיקת הכתובת ג.

כן לא ידוע לנו, אם בית־הכנסת של בריניקי נחרב או נפגע בידי אויבים, או שהדברים אמורים במעשה שיקום לרגל פגעי הזמן או הטבע. מתוך סכומי התרומות, שאינם גדולים ביותר, ניתן להסיק, שבוצעו תיקונים בלבד בבית־הכנסת, ולא שהוא הוקם מחדש. הסימן <, המופיע לפני כל ספרה, מציין, כנראה, דראכמות. סימנים דומים בעלי משמעות זו ידועים לנו מתוך כתובת אחת מרודוס (Reinach, *Traité d'épigr. grecque*, 1885, 549; C. H.) (Foucart, *Rev. archéologique*, 1864, II, 465) וכתובת שנייה מגרש (Kraeling, *Gerasa*, 1938, 365 = *S. E. G.*, VII, 894) שרשמה בשנת 70 לספ"ג²⁰. בכתובת שלישיית מאתונה, מימי אדריאנוס, משמש סימן זה בהוראת חצי־דראכמה (W. Larfeld, *Handbuch der griechischen Epigraphik*, 1898, II,) (Die attische Inschriften, 546; cf. Mommsen, *Hermes*, 5, 132 sqq. המיוחס לגאלינוס (Περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν (ii) כתוב: Αἱ δύο γραμμαὶ : sc. k, λ) συνάπτουσι κατὰ θάτερον πέρας ὥστε γωνίαν ποιεῖν δράχμην σσημαίνουσι. התרומות הרשומות על הכתובת, במידה שנשתמרו, מסתכמות ב־283 דראכמות, שהן סך ניכר כשלעצמו, אך ודאי בלתי־מספיק להקמת הבניין השלם מחדש.

מן הראוי להזכיר כאן תגלית אחת, שאפשר יש לה קשר עם התעודה הבריניקאית, והיא אבן־הגבול שבקרבת גסר תרגוניא, ק"מ ממערב לקיריני. במקום זה נמצאה עדות להתיישבות יהודית קדומה²¹. בהתאם לכתובת שעל האבן, הוחזר כאן שטח של אדמה ציבורית רומאית לרשות העם על־ידי אקיליוס סטראבון, שליח השלטון המיוחד, בראשית שנת 55 לספ"ג²². לא ברור, אם נכנס היישוב היהודי לתחומי ה־ager publicus, או שגבול השטח עבר בקרבתו בלבד; ברם, קיימת עדות נוספת על זיקת יהודי קירינאיקה ל־ager publicus²³, ובכתובת בריניקי ב דווקא מדובר על

20. תודתי נתונה לד"ר ב. ליפשיץ, שהעירני על כתובת זו.

21. ידיעות, יט (תשט"ו), עמ' 188—197.

S.E.G., IX, 352. 22

23. ידיעות, שם, עמ' 194; ציון, יט (תשי"ד), עמ' 28; כד (תשי"ז), עמ' 81—82.

הטובות, שעשה הפקיד הרומאי מ. טיטוס, שנשלח לקיריני *ἐπι δημοσίων πραγμάτων* (כלומר, בענייני ה־ *ager publicus*), לאנשי העדה היהודית. בשנת 54—55 התחיל תהליך החזרתם של שטחי ה־ *ager publicus* לבעלות השלטון. אין בידינו לקבוע, אם פעולה זו היתה כרוכה בפגיעה בענייני היהודים או במהומות מדיניות. מתן תשובה ברורה על שאלה זו מותנה בגילוי עדויות חדשות.

הערה: בזמן הדפסת מאמר זה נודע למחבר על פרסומה של הכתובת ב־ *La parola del Passaro*, XII, 1957, pp. 132—134 (= *S.E.G.* XVII, 823) עם הערה נוספת מאת L. Robert ב־ *R. Et. Gr.* LXXII, 1959, pp. 275—276